

СНИДА Є.О.

УДК 94:281.93](477.63)"1917/1919"

ЦЕРКОВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1917- 1919 РР.)

Досліджено та проаналізовано зміни в адміністративно- територіальному устрої Російської православної церкви Катеринославської єпархії в 1917-1919 рр.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, православна церква, єпархія, духовна консисторія, благочиння, парафія.

Исследованы и проанализированы изменения в административно-территориальном устройстве Российской православной церкви Екатеринославской епархии в 1917-1919 гг.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, православная церковь, епархия, духовная консистория, благочиние, приход.

The article is devoted a management problem and administrative organization of the Russian Orthodox Church on Katerinoslav region in the period of 1917-1919. An attempt to analyze basic principles and management principles is carried out of the Russian Orthodox Church of Katerinoslavskaya diocese.

Key words: administrative-territorial structure, Orthodox Church, diocese, spiritual consistory, deanery, parish.

Історія Російської православної церкви (далі - РПЦ) завжди викликала живий інтерес серед дослідників. Для багатьох істориків предметом для вивчення були державно-церковні відносини, суспільне та економічне становище церкви. Натомість особливості адміністративно-територіального устрою РПЦ досліджувалися у загальному контексті вище окреслених проблемних питань.

Актуальність даної розвідки, по-перше, полягає у тому, що вона виконана у руслі регіональної історії, що дає можливість тотального та всебічного вивчення об'єкту локального дослідження - РПЦ Катеринославської єпархії. По-друге, наукова цінність роботи посилюється вперше

введеними до наукового обігу архівними матеріалами, що дозволяють відтворити якомога точнішу картину функціонування РПЦ єпархії в 1917-1919 рр. Ураховуючи те, що до нашого часу, в силу різних історичних обставин, зберігся достатньо обмежений масив документів з даної проблеми, проаналізовані в статті джерела є важливими з точки зору розуміння особливостей єпархіального адміністративно-територіального устрою та історії РПЦ. Іншим фактором, що підсилює актуальність, є відсутність спеціально присвячених наукових праць даній темі. До того ж, вивчення цієї проблематики має важливе значення з огляду на суспільну нині значущість історії православної церкви.

Зауважимо, що історіографічний доробок, присвячений даній темі, досить скупої. Деякі фактологічні відомості згадуються у загальному контексті висвітлення історії РПЦ України у працях Б. Андрусишина [1], В. Ульяновського [16]. Окремі аспекти функціонування РПЦ Катеринославської єпархії за доби Гетьманату Павла Скоропадського відображені у розвідці О. Ігнатуші [10]. Тож усе це дозволяє нам глибше дослідити та вивчити поставлену проблему. Відтак, мета статті полягає у дослідженні адміністративно-територіального устрою РПЦ Катеринославської єпархії в 1917-1919 рр.

Відлік історії Катеринославської єпархії традиційно ведеться від 9 вересня 1775 р., коли наказом імператриці Катерини II було створено Слов'янську та Херсонську єпархію. Незабаром 2 листопада 1786 р. її перейменували в Катеринославську, а у 1797 р. архірейську кафедру перенесли до губернського міста. За доби правління Павла I єпархія стала називатися Новоросійською, а кафедральним містом став Новомиргород. У 1803 р. єпархія знову повернули першоназву - Катеринославська. У цьому статусі вона залишалася до 1926 р., коли місто було перейменовано у Дніпропетровськ, а єпархія - у Дніпропетровську [12, с. 103-104].

Традиційно РПЦ поділялася на адміністративно-територіальні одиниці - єпархії. На початок 1917 р. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, нараховувалося дев'ять єпархій: Київська, Харківська, Херсонська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Таврійська та Катеринославська. Особливістю такого устрою церкви було те, що єпархіальні кордони не завжди співпадали з губернськими. Передусім, це репрезентативно простежується на прикладі Катеринославської єпархії, географія якої поширювалася на всю територію однойменної губернії, а також м. Ростов-на-

Дону з областю Війська Донського та м. Нахичевань [8, арк. 4].

До початку 1917 р. адміністративно-територіальний устрій РПЦ не зазнавав серйозних змін. Але лютнева революція 1917 р. та падіння царської влади стали своєрідними каталізаторами для проведення давно назрілих внутрішньоцерковних реформ. Передусім, передбачалося розпочати реформування парафій як початкової ланки церковної організації. Першим кроком у цьому напрямку стало ухвалення св. Синодом у Москві 17-21 червня 1917 р. "Тимчасового положення про православну парафію". Відповідно до цього документу детально визначалися структура та компетенція парафіяльних зборів та рад. Зокрема, передбачалося залучення віруючих до вирішення господарських справ, але за умови, що "необхідно чітко визначити цей рівень участі" [11, с. 243; 13, арк. 11]. Особливо актуальними питання реорганізації парафіяльного управління були для значних за територією та густонаселених єпархій, позаяк у них проживала значна кількість людей православного віросповідання. Так, станом на 1917 р. православних віруючих у Катеринославській єпархії було 2 207 204, з них - 1 098 860 чоловіків та 1 108 344 жінок. Усе ж православне населення України на цей період становило 17 498 492 [17, арк. 22 зв.]. Таким чином, на частку Катеринославщини припадало 12,6 відсотка парафіян РПЦ.

Як зазначалося вище, низовий рівень адміністративно-територіального устрою був представлений парафіями. На початку 1917 р. у Катеринославській єпархії їх нараховувалося 630. На чолі кожної стояв священник або протоієрей. Їм підпорядковувався клір, до якого входили як священнослужителі, так і церковнослужителі. Усі вони обиралися та затверджувалися правлячим архієреєм.

Як правило, межі парафії поширювалися на віруючих одного населеного пункту. Утім, незважаючи на це, щільність парафіян у

епархії було однією з найвищих у Російській імперії. За цим показником Катеринославська епархія посідала третє місце після В'ятської та Ставропольської епархій - у середньому 2 925 осіб православного віросповідання. За даними російського дослідника М. Бабкіна, на Катеринославщині одна церква мала обслуговувати територію площею 85,4 км². Середній же радіус парафії, у порівнянні з іншими епархіями, був низьким і становив 5,2 км [2, с. 489-491].

Незважаючи на значну щільність парафіян, кількість церков була низькою. У 1917 р. їх нараховувалося 759, з них парафіяльних та ружних - 619, домашніх та при державних установах - 56, одновірних - одна, приписних та ліквідованих - 63, цвинтарних - вісім, 11 соборних та одна монастирська. При цьому найбільше церков було зосереджено у Маріупольському повіті - 89, найменше - 56, у Слав'яносербську [17, арк. 22, 60]. Для порівняння: у Полтавській епархії, яка була в декілька разів меншою за територіальним показником, було 1 311 церков. На кінець 1919 р. кількість церков у епархії зменшилася взагалі до 649, що, вочевидь, було пов'язано з руйнівними наслідками громадянської війни, що тривала на території колишньої Російської імперії подекуди аж до 1922 р. Натомість, штат служителів культу був вражаючим за своєю чисельністю: на дійсній службі перебувало 952 священника, 106 дияконів, 934 псаломщики, а за розписом ще 92 священника, 34 диякони та 91 псаломщик [17, арк. 4]. Тож мусимо констатувати, що церковна мережа Катеринославщини було досить слабкою, що, в свою чергу, породжувало певні труднощі у відносинах пастви зі служителями культу.

Поряд із церквами важливу духовну роль для православних віруючих відігравали монастирі та скити. У Катеринославській епархії впродовж досліджуваного періоду їх нараховувалося 12, з них - п'ять чоловічих та сім - жіночих. Вони підпорядковувалися безпосередньо епархіальному архієрею. Саме

зі складу чернецтва рекрутувалися представники вищої церковної ієрархії. Монастирі входили до спеціальних монастирських благочинній, яких нараховувалося в епархії два. Вони перебували під постійним контролем настоятеля та правлячого владики [17, арк. 66].

Значні за масштабами простори епархії вимагали чіткої організації управління церковним життям. Церковне врядування до 1918 р. базувалося на принципі виборності представників нижчої ієрархії. Адміністрування будувалося за триступеневим принципом: вище епархіальне управління (духовна консисторія та єпископська рада) - благочинні округи - парафії. Епархію очолював архієрей, який мав усю повноту влади і до 1917 р. за схвалення Св. Синоду призначався указом імператора. Владика мав особистого секретаря, переважно в сані священника, на якого покладалися функції діловода. Упродовж 1911-1919 рр. управителем Катеринославської епархії був єпископ, а з 1918 р. - архієпископ. У цей період першоієрархом Катеринославським та Маріупольським був архієпископ Агапіт (Вишневський), діяльність якого справила певний вплив на церковний рух Катеринославщини за доби національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Цікава деталь: із дев'яти преосвящеників українських земель лише він був етнічним українцем, решта - росіянами [4, с. 228].

Архієпископу підпорядковувалися вікарні єпископи, "попечительства" про бідних духовного сану та монастирська братія. До складу епархіального управління якого входили правлячий ієрарх, вікарний єпископ та секретар Духовної консисторії. Інститут вікаріатства був запроваджений в РПЦ як допоміжний управлінський та координуючий орган при епархіальних архієреях. Так, у 1917-1919 рр. існували Приазовське, Олександрівське і Петропавлівське (1917-1932 рр.), Маріупольське (1919 - 1924 рр.), Приазовське і Таганрозьке вікаріатства (1917-1919 рр.). Незважаючи на таку кількість

вікаріатств, вікарних єпископів при правлячому владиці було лише двох. Першим вікарієм Катеринославської єпархії був єпископ Таганрозький Іоанн. Указом Св. Синоду від 5 липня 1917 р. була заснована посада другого вікарія Павлоградського, куди призначили архимандрита Євлампія (Краснокутського).

Для вирішення найважливіших церковних питань, пов'язаних з питаннями богослужіння, адміністративно-територіального устрою, виборності кліру скликалися збори духовенства та мирян. За рівнем організації виділялися єпархіальні, вікаріатські, міські та благочинницькі збори. За порядком скликання вони були чергові та позачергові (надзвичайні). У 1917-1919 рр. у Катеринославській єпархії існувала спеціальна передз'їздна комісія, очолювана священником Черновим, на яку покладался завдання з підготовки ряду питань до розгляду, вироблення та узгодження порядку денного. Як правило, єпархіальні збори скликалися до двох разів на рік. Утім, після лютневих подій 1917 р., особливо з другої половини березня, спостерігається небачена раніше активність зборів кліру та мирян для обговорення не лише місцевих справ, але й проблем, викликаних змінами в суспільно-політичному житті держави. Значна роль в організації подібних заходів належала єпархіальній духовній консисторії [3, с. 59].

Постійно діючим вищим виконавчим органом єпархії була духовна консисторія, котра поєднувала в собі адміністративно-управлінські функції. До її компетенції належали також питання, пов'язані з судочинством над церковно- та священнослужителями. Штатний розклад консисторії мав такий вигляд: три - п'ять священнослужителів, секретар, п'ять столоначальників, скарбник, реєстратор та архіваріус. Станом на 1917 р. склад Катеринославської духовної консисторії був наступним: протоієреї В'ячеслав Мстиславський, Андрій Одинцов, Андрій Березовський, Микола Іванов та священник Дмитро Шнурков; столоначальники - Павло Щербаченко, Євген Котляревський, Іван

Попов, Євдоким Цинєв, скарбник Андрій Кочевський, реєстратор Арсеній Кроткевич та архіваріус Іван Кащенко. Секретарем був Петро Зорін. У 1918 р. відбулося значне оновлення персонального складу: кооптованими членами стали протоієреї Євлампій Краснокутський, Павло Доброхотов і Василь Лонгвинов, столоначальниками - Михайло Лотоцький та Андрій Безклубов. Секретарем було призначено Володимира Філіповського. Прикметно, що зазначені посадовці паралельно обіймали й світські посади в губернській адміністрації [6, арк. 111; 9, с. 34].

Задля ефективної роботи серед столоначальників розподілялися обов'язки: перший відав метричним відділом, другий виконував функції розпорядника. Решта перебувала в якості допоміжного штату при перших двох. Важлива роль відводилася консисторному реєстратору, який контролював документообіг, відповідав за збереження документації і виконання рішень та розпоряджень церковної влади. Важлива роль відводилася скарбнику, у віданні якого перебували всі фінансові справи єпархії, зокрема, її підвідомчих і структурних підрозділів (духовні училища, свічкові заводи, різного роду церковні братства) [5, арк. 261-262].

Дорадчим органом при єпархіальному архієреєві та духовній консисторії була єпископська рада. Її формування припадає на кінець 1917 р. та пов'язане з утворенням у Києві Всеукраїнської православної церковної ради. У грудні цього ж року у Катеринославі теж було організовано єпархіальну церковну раду. Утім, це була лише формальність, оскільки вона так і не розпочала свою роботу у повній мірі [10, с. 32].

Упродовж 1917-1919 рр. поряд із виконавчими структурами Катеринославської єпархії діяв і контролюючий орган - Єпархіальний ревізійний комітет, до складу якого входили четверо членів - священники Орловський (голова), Павло Соколовський, Іоанн Разногорський та Михайло Золошинов. На комітет покладалися завдання щодо

здійснення наглядової та ревізійної функції за використанням фінансових ресурсів. Усі грошові звіти з різних відомств єпархії надходили для перевірки та експертизи саме до цієї структури, і лише після цього подавалися на затвердження правлячому архієпископу [6, арк. 113].

Середня ланка церковного управління була представлена рівнем благочинних округів. Кожен повіт (у єпархії їх налічувалося вісім) розподілявся на благочинні округи, яких у 1917 р. нараховувалося 37, та кількість яких залежала від чисельності населення. Так, у 1917-1919 рр. у Катеринославському повіті було п'ять таких округів, Словолянсько-сербському - три, Верхньодніпровському - три, Маріупольському - п'ять, Новомосковському - чотири, Павлоградському - чотири, Бахмутському - п'ять, Олександрівському - три та у м. Катеринославі - три. До кожного округу входило від 15 до 30 парафій, при яких існували благочинні ради, що опікувалися, переважно, освітніми та господарчими справами на підлеглих їм територіях [17, арк. 96]. Цей рівень церковної організації був найефективнішим з точки зору управління РПЦ. Хоча, незважаючи на це, спостерігався певний розлад в управлінні єпархією, пов'язаний з відсутністю певний час зв'язків зі Св. Синодом та Патріархом Московським Тихоном. Ситуація покращилася, коли в квітні 1918 р. внаслідок перевороту було встановлено владу гетьмана Павла Скоропадського та оголошено утворення Української держави.

Знаковою подією було створення 29 квітня 1918 р. Міністерства ісповідань, а згодом, за доби Директорії - Міністерства культів. Цей орган виступав своєрідним посередником у відносинах між державою та релігійними організаціями на найвищому рівні. Проте, авторитетом серед духовенства Міністерство не користувалося. По-перше, у свідомості служителів культу воно асоціювалося з царським Св. Синодом, а його очільник - з обер-прокурором. До того ж, вище духовенство зауважувало, що

перший наділений "такими правами й повноваженнями в Церкві, яких ніколи не мав Обер-прокурор" [14, арк. 5]. По-друге, в апараті Міністерства працювало багато колишніх учасників Церковної Ради (утворена влітку 1917 р. прихильниками автокефалії), яку консервативна частина архієреїв вважала радикальною. По-третє, невдоволення викликала необдумана релігійна політика держави. Міністерство оточило себе вигнаними керівництвом РПЦ чиновниками, секретарями духовних консисторій, звільненими викладачами та ректорами духовних семінарій, священиками, на яких був накладений інтердикт (повна або часткова тимчасова заборона продовжувати богослужіння та релігійні обряди, яка накладається на окремих духовних осіб) [14, арк. 4-5].

При Міністерстві діяв Департамент православної церкви (далі - Департамент). Завдяки зусиллям цієї структури активізувалися зусилля в єпархіях по збору та систематизації даних щодо життєдіяльності РПЦ. Зауважимо, що діловодство РПЦ не завжди перебувало на належному рівні. Зокрема, подібні недоліки нерідко проявлялися на Катеринославщині у 1917-1919 рр., про що неодноразово секретар духовної консисторії повідомляв директора Департаменту [17, арк. 2]. На наш погляд, таку ситуацію можна пояснити тогочасними суспільно-політичними умовами, постійною зміною влади та значною протяжністю кордонів єпархії, які, до речі, нерідко знаходилися під різними юрисдикційними впливами політичних сил.

Знаменною подією в житті РПЦ Катеринославщини стало рішення 43-го єпархіального зібрання кліру та мирян у вересні 1918 р., за яким виборність церковних посад була скасована. За прихожанами залишили лише право клопотати перед владикою про того чи іншого кандидата [15, арк. 3].

У 1919 р. відбулися значні територіальні зміни Катеринославської єпархії. За рішенням Ставропольського церковного

собору, що відбувся у травні 1919 р., територія Приазовського вікаріатства відійшла до новоствореної Ростовської єпархії. Як наслідок, була виведена з-під юрисдикції катеринославської духовної консисторії територія м. Ростова-на-Дону з округом Війська Донського та м. Нахичевань, що викликало невдоволення катеринославського архієрея. Владика протестував проти такого свавільного рішення, оскільки ці землі приносили чи не найбільший щорічний грошовий прибуток. Архієпископ Агапіт навіть заявив, що "він не підкориться рішенню Собору, якщо таке відбудеться", та все ж, врешті-решт, підкорився [18, с. 85; 19, с. 342-343].

Отже, основні засади управління РПЦ на Катеринославщині будувалися, виходячи з особливостей, детермінованих географічним положенням єпархії. Значні за обсягом території, що, власне, охоплювали не лише українські землі, а частково й нинішні російські, потребували більш централізованого управління. Після скасування в єпархії в 1918 р. виборності церковних посад в управлінні церквою почали проявлятися тенденції до централізації управління. Збільшення кількості вікаріатств та вікарних єпископів засвідчували про бажання церковної влади контролювати абсолютно всі сфери релігійного життя.

Значний вплив на адміністративно-територіальну організацію РПЦ мали події Ставропольського собору єпископів, що мало наслідком втрату значних "хлібних" територій. Таким чином, кордони Катеринославської єпархії повністю вписувалися в межі губернських. Іншим фактором, що визначав особливості управління церковно-релігійним життям, були революційні та події громадянської війни 1917-1920 рр., оскільки єпархіальні землі опинилися в епіцентрі жорсткого протистояння між різними політичними силами. А відтак і в систему врядування та організації РПЦ мусили вноситися зміни, що були б адаптовані до викликів часу.

Бібліографічні посилання

1. Андрусишин Б. І. Церква в Українській державі 1917 - 1920 рр. (Доба Директорії УНР) / Б. І. Андрусишин. - К., 1997.
2. Бабкин М. А. Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархи (начала XX века - конец 1917 года) / М. А. Бабкин. - М., 2007.
3. Бабкин М. А. Приходское духовенство Российской православной церкви и свержение монархи в 1917 году / М. А. Бабкин // Вопросы истории. - М., 2003. - № 6. - С. 59 - 71.
4. Бойко О. В. Постаць архієпископа Катеринославського Агапіта на тлі церковно-політичних процесів післяреволюційної доби (1917 - 1924 рр.) / О. В. Бойко, Є. О. Сніда // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. - Д., 2010. - Вип. 8. - С. 225 - 234.
5. Весь Екатеринослав на 1914 год. Адрес-календарь. - Екатеринослав, 1914.
6. Весь Екатеринослав на 1917 год. Адрес-календарь. - Екатеринослав, 1917.
7. Епархиальный съезд клира и мирян [б/а] // Приднепровский край (Екатеринослав). - 1917. - № 6237. - С. 3 - 4.
8. Звіт по утриманню Катеринославської духовної семінарії за 1917 рік // Державний архів Дніпропетровської області. - Ф. 106, оп. 1, спр. 305-а.
9. Ігнатуша О. М. Православна церква за умов державного атеїзму: Перший досвід співіснування в Запорізькому регіоні. 1918 - 1920 рр. / О. М. Ігнатуша // Наук. пр. іст. фак.-ту ЗДУ. - З., 2004. - Вип. XVIII. - С. 180 - 186.
10. Ігнатуша О. М. Православна церква на Катеринославщині часів Української держави (квітень - грудень 1918 р.) / О. М. Ігнатуша // Людина і світ. - 1998. - № 9. - С. 32 - 37.
11. Каиль М. В. Церковь в революции: организация и работа Всероссийского съезда духовенства и мирян 1917 г. / М. В. Каиль // Новейшая история России. - СПб., 2013. - № 1. - С. 241 - 255.
12. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Ф. Макаревский. - Д., 2000.
13. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукописів (далі - НБУВ ІР). - Ф. XIII, спр. 2435.
14. НБУВ ІР. - Ф. 216, спр. 83.
15. Отмена выборного начала в епархии [б/а] // Приднепровский край (Екатеринослав). - 1918. - № 6539.
16. Ульяновский В. І. Церква в Українській державі 1917 - 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : в 2 т. / В. І. Ульяновський. - К.: Либідь, 1997. - Т. 2.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф. 1071, оп. 1, спр. 197.
18. Цыпин В., прот. История Русской Церкви. 1917 - 1997 / В. Цыпин. - М., 1994.
19. Шавельский Г. И. Воспоминания последнего протопресвитера Русской армии и флота: в 2 т. / Г. И. Шавельский. - Н.-Й., 1954. - Т. 2.

